

М.С. Искакова, А.А.Аманбаева
КазИГЗУ, Семей қаласы, Қазақстан
ИННОВАЦИЯЛЫҚ КӘСІПКЕРЛІКТЕГІ ТӘУЕКЕЛ

Нарықтық экономикасы дамыған елдердің тәжірибесі бизнестің тәуекелсіз болмайтынын көрсетеді. Кәсіпкер тәуекелді ең төменгі мүмкін болатын деңгейге дейін қалай азайтатынын білуі қажет. Фирма үшін қандайда бір жағымсыз жағдай болса да, кәсіпкер негативті нәтижелерді азайту мүмкіндіктерін қарастыруы керек.

Тәуекелді өзін-өзі сақтандыру есебінен және хеджирлау жолымен тәуекелдің бөліктерін басқа фирмаларға беру арқылы азайтуға болады.

Өзін-өзі сақтандыру меншікті қаражаттардың бөлігі есебінен зиянды жабу және ойда болмаған шығындарды жабуға қаражат жинақтаумен байланысты. Құны фирманың қаржы көрсеткіштерімен салыстырғанда аса көп емес мүліктің немесе бір типті мүліктің көп мөлшерін жоғалту қаупі төнгенде, ішкі шаралар көмегімен өзін-өзі сақтандыру орынды болады. Тәуекел дегеніміз кәсіпорынның белгілі өндірістік және қаржылық қызметті жүзеге асыру нәтижесінде табыстың бір бөлігін жоғалту ықтималдығы.

Кәсіпкерлік тәуекел – бұл бизнестің түріне байланысты компания қызметінің тәуекелі. Олардың негізгі түрлеріне өндірістік, коммерциялық және қаржылық тәуекелді жатқызуға болады. Өндірістік тәуекел – бұл өнім өндірумен, қызмет көрсетумен, басқа да түрлі өндіріс қызметін жүзеге асырумен байланысты тәуекел.

Кәсіпкерлік тәуекел – өнімдерді, тауарларды, қызмет көрсетулерді өндірумен, оларды өткізумен, тауар-ақша және қаржы операцияларымен, коммерциямен байланысты кез келген қызмет түрінде пайда болатын әлеуетті мүмкін қауіптілік, ресурстарды ықтимал жоғалтулар. Ол ресурстардың күтпеген, есептелмеген шығыны ретінде немесе ресурстарды ұтымды пайдалануға есептелген нұсқамен салыстырғандағы табысты ала алмауы ретінде сипатталады.

Кәсіпкерлік тәуекелдің жіктелуі: Кәсіпкерлік қызмет белгілері бойынша: өндірістік тәуекел өнім тауар өндіруге және қызмет көрсетуге, кез келген өндірістік қызмет түрін жүзеге асыруға байланысты; коммерциялық тәуекел өндірген немесе сатып алған тауарларды және қызмет көрсетуді өткізу процесінде туады; қаржылық тәуекел кәсіпкердің банктермен және басқа қаржы институттарымен қатынас сферасында пайда болады; заңдық – заң актілерінің төмен сапасымен және заңдағы күтпеген өзгерістермен байланысты; инвестициялық тәуекел – техникалық экономикалық негіздемені сапасыз жасаумен, жобаның құнының күтпеген өсуімен, қоршаған ортаны қорғау туралы заңның күшеюіне байланысты; сақтандыру тәуекелі – сақтандыру қорын қалыптастырумен, қорды басқарумен байланысты. Аумағы бойынша: жергілікті, салалық, мемлекеттік. Пайда болу табиғаты бойынша: субъективті және объективті [1].

Кәсіпкерлік қызметтегі тәуекелден болған жоғалтулар материалдық, еңбектік, қаржылық, уақыт жоғалтулары, жоғалтулардың арнайы түрлеріне бөлінеді.

Материалдық түрі жобادا қарастырылмаған қосымша шығындардың немесе үйлер, ғимараттар, жабдықтар, шикізат, энергия түріндегі материалдық объектілердің тікелей жоғалтуларынан көрінеді. Еңбектік жоғалтулар кездейсоқ болжанбаған жағдайлардан болған жұмыс уақытының жоғалтулары. Қаржы жоғалтулары тікелей ақшалай зиян нәтижесінде пайда болады. Уақыт шығындары кәсіпкерлік қызмет процесі ойдағыдай ақырын, кешігіп жүргенде орын алады. Жоғалтулардың арнайы түрлері адамдардың денсаулығына және өміріне, қоршаған ортаға, кәсіпкердің беделіне зиян келтіру және басқа қолайсыз әлеуметтік және моральдық-психологиялық зардаптары бар жағдайлар әсерінен көрінеді.

Тәуекелділік — дегеніміз табиғат құбылысы және адамзаттың әр түрлі қызметінің өзіндік ерекшеліктерімен пайда болатын ысыраптың қауіп-қатерлі мүмкіндігі.

Әр түрлі қызмет жүргізу процесінде тәуекелділік деңгейін анықтау, бағалау немесе басқару қаржы менеджментінде өзінің мақсатына жету үшін қарастырылатын негізгі әдіс болып табылады.

Тәуекелді басқару — дегеніміз тәуекелділігі жоғары оқиғаның пайда болуын болжамдау және тәуекелділіктің дәрежесін төмендетуге бағытталған әр түрлі шаралар жиынтығы. Тәуекелділікті басқаруды ұйымдастырудың тиімділігі тәуекелділіктің жіктелуіне байланысты. Тәуекелділіктің жіктелуі— дегеніміз қойылған мақсатқа жету үшін тәуекелділікті әр түрлі белгілеріне байланысты топтарға бөлу. Тәуекелділіктің ғылыми дәлелденген жіктелуі әрбір тәуекелдің нысанын жалпы тәуекелділік жүйесіндегі орнын нақты анықтауға мүмкіндік береді және тәуекелділікті басқарудың әдістері мен нысандарын тиімді қолдану мүмкіндігімен анықталады. Тәуекелділіктің әр түріне басқарудың өз әдісі қолданылуы қажет.

Кез-келген кәсіпкерлік қызметті жүзеге асыру кезінде кәсіпкерлер міндетті түрде тәуекелдерге барады. Себебі, жалпы экономиканы басқарудың барлық деңгейінде белгілі-бір шешімдерді қабылдау процесі соңғы нәтижелердің белгісізділік жағдайында іске асырылатыны белгілі. Соған байланысты кәсіпкерлік қызметтің кез-келген түрін жүзеге асыру әртүрлі тәуекелдермен тығыз байланысты деп айта аламыз. Экономикалық тұрғыдан алып қарағанда тәуекел – бұл «жоғалту қауіпі», «жоғалту ықтималдылығы» деп түсіндіріледі. Сондықтан да күнделікті өмірде тәуекелді әртүрлі материалдық және моральдық шығындардың пайда болуына әкелетін кейбір қолайсыз жағдайлардың пайда болу ықтималдылығы деп қарастыруға болады.

Кәсіпкерлік қызметті жүргізу кезінде оған қатысушы барлық тұлғалар көптеген объективті және субъективті себептерге байланысты әртүрлі тәуекелдерге барады. Тәуекелді белгілі-бір жағдайлардың болуы да, болмауы да мүмкін деп қарастырсақ және осы жағдайлардың біреуі іске асқан кезде кәсіпкерлік қызметке қатысушы тұлғалар мынандай экономикалық нәтижелерге қол жеткізуі мүмкін:

- оң нәтиже – пайданың көбеюі, шығындардың азаюы немесе белгілі-бір тиімділікке қол жеткізу;
- теріс нәтиже – салынған ақша қаражаттарының жартысын жоғалту, жеткілікті мөлшерде табыс алмау немесе қосымша шығындардың пайда болуы;
- нөлдік нәтиже – кәсіпкерлік келісімге қатысушылардың қаржы-шаруашылық нәтижелерін көрсететін көрсеткіштерге әсер етпеуі [2].

Тәуекелдерді төмендетудің тиімді жолдарын іздестіру экономиканың кез-келген саласы үшін өзекті мәселе болып табылады. Бүгінгі күні кәсіпкерлік қызметтерге тән типтік тәуекелдерді жіктеу кезінде, оның бір түрі ретінде серіктестік тәуекелін енгізу қажет. Себебі, кәсіпкерлік қатынастарды ең алдымен серіктестік қатынас ретінде қарастырамыз. Серіктестік тәуекелі кәсіпкерлік қатынастарға қатысушы тұлғалар арасындағы келісім қатынастарына негізделеді. Серіктестік тәуекелі, әдетте кәсіпкерлік қатынасқа қатысушы бір тұлғамен келісім-шарт бекіткен оның серіктесі белгілі-бір себептермен өз міндеттемелерін орындаудан бас тартуы мүмкін жағдайларда пайда болады.

Серіктестік тәуекелі кәсіпкерлік қатынастарға қатысушы барлық тұлғалардың жүргізетін операцияларымен өте тығыз байланысты. Тәуекелдің осы түрін басқару мынандай екі факторға тәуелді: кәсіпкерлік қызмет түрлерінің ерекшеліктеріне және бекітілген келісім-шарттардың өмірлік кезеңдеріне. Кәсіпкерлік қызмет түрлерінің ерекшеліктеріне байланысты кәсіпкерлік субъектілерінің арасындағы серіктестік қатынастар әртүрлі болады. Бекітілген кәсіпкерлік келісім-шарттардың өмірлік кезеңдерін үшке бөліп қарастыруға болады:

- келісімді бекіту (тәуекелді таңдау),
- келісімді іске асыру (міндеттемелердің орындалуын үнемі қадағалау),
- келісімнің жабылуы (міндеттемелердің толық орындалуы).

Келісімдерді дайындау және бекіту кезеңінде серіктестерінің сенімділігіне, сапасына және сонымен бірге, олардың келісімдерді іске асыру кезінде өзгеру ықтималдылықтарына талдау жүргізіледі. Серіктесінің сапасы ең алдымен, оның қаржылық жағдайымен, айналысатын қызмет түрінің болашағымен және елдегі немесе белгілі-бір саладағы жалпы макроэкономикалық жағдайлардың өзгеруімен анықталады. Ал, серіктесінің сенімділігін талдау және бағалау кезінде, оның қай елде орналасқаны, қандай салада жұмыс істейтіндігі, беделі, несиелік тарихы, төлем қабілеттілігінің болашағы және т.б. көптеген факторлар ескерілуі қажет.

Кәсіпкерлік келісім бекітілгеннен кейін, осы келісімге қол қойған барлық тұлғалар серіктестерімен қатынастарының өзгеру мүмкіндіктеріне байланысты тәуекелдерді үнемі қадағалап отыруы керек. Қадағалауды әрбір субъект өздерінің қызметтерінің ерекшеліктеріне байланысты әртүрлі ұйымдастырады.

Тәуекел түрлері анықталғаннан кейін болашақта мүмкін болатын шығындар көлемін азайту мақсатында тәуекелдерге әсер ету әдістері таңдалады. Әдетте, тәуекелдің әрбір түріне оны азайтудың дәстүрлі екі-үш әдісін пайдалануға болады. Сондықтан да, тәуекелге әсер ететін әдістердің

ішінен ең тиімділерін таңдау үшін, олардың тиімділіктерін салыстырмалы түрде бағалау мәселелері туады. Экономика секторларындағы салалық ерекшеліктерге қарамастан, экономиканың барлық салаларында тәуекелдерді төмендетудің бір-біріне ұқсас тетіктері пайдаланылады. Олардың барлығын бірнеше бағыттар бойынша топтастыруға болады. Сол бағыттардың ішінен кәсіпкерлік қатынастарға тән тәуекелдерге әсер етудің төмендегідей әдістерін пайдалануға болады:

- серіктестерді таңдау туралы қосымша ақпараттар жинақтау;
- өзін-өзі сақтандыру және кездейсоқ шығындардың орнын жабу үшін ақша қаражаттарын резервке сақтау;
- тәуекелді бөлу (әртараптандыру);
- сақтандыру.

Тәуекелді төмендетудің осы жоғарыда аталған бағыттарын таңдау кезінде кәсіпкерлік келісімге қатысушылар төмендегідей қағидаларды сақтауы қажет деп ойлаймыз:

- меншікті капитал есебінен жоғары мөлшерде тәуекелге баруға болмайды;
- тәуекелдің салдарлары туралы ойлану қажет;
- аз мөлшердегі табыс үшін жоғары мөлшерде тәуекелге бармау керек.

Бірінші қағиданы іске асыру үшін кәсіпкерлік қатынастарға қатысушылар тәуекелдер бойынша мүмкін болатын ең жоғарғы шығын көлемін анықтау, оны нақты кәсіпкерлік келісімге салынатын ақша қаражаттарымен салыстыру және сол көрсеткіштерді барлық меншікті қаржылық ресурстармен салыстыру арқылы салынған капиталды жоғалту кәсіпкерлік келісімге қатысушы субъектіні банкроттылыққа әкелетіндігін немесе әкелмейтіндігін анықтау сияқты іс-әрекеттер жасау қажет.

Кәсіпкерлік қатынастарға қатысушы ұйымдар екінші қағиданы іске асыра отырып, ең алдымен мүмкін болатын шығынның ең жоғарғы көлемін білу арқылы тәуекел салдарларын анықтауы қажет және сол арқылы тәуекелді төмендету әдістері немесе сол шараларға қатысудан бас тарту туралы шешімдерді қабылдау талап етіледі.

Үшінші қағида шығын мөлшері салыстырмалы түрде жоғары болған жағдайда тәуекелден бас тарту қажеттілігін көрсетеді.

Кәсіпкерлік келісімге қатысушы барлық ұйымдар өздерінің тәуекелдерін неғұрлым төмендетуге қызығушылықтары бар. Бірақ олар тәуекелден толығымен қаша алмайды.

Серіктестерді таңдау бойынша қосымша ақпараттар жинақтау тәжірибе жүзінде келесідей шаралардың көмегімен іске асырылуы қажет деп ойлаймыз:

- кәсіпкерлік субъектілерінің ұйымдастырушылық құрылымында міндетті түрде заң бөлімдерінің, аналитикалық бөлімшелердің, болжау, жоспарлау үшін маркетингтік зерттеу қызметтерінің болуы керек;
- баспасөз беттеріндегі және қауіпсіздік бөлімдерінің материалдары негізінде серіктестер бойынша ақпараттарды үнемі қадағалап, бақылап отыру қажет.

Тәуекелдерді басқару мәселелерін шешудегі маңызды қадамдардың бірі келісімдерді толық немесе жартылай өзін-өзі сақтандыру және ақша қаражаттарын резервке сақтау мүмкіндіктерін оқып-білу болып табылады.

Өзін-өзі сақтандыру бұл тәуекелдерді өзіне қабылдау болып табылады және тәуекелмен күрестің салыстырмалы түрде ең арзан әдісі болып саналады. Бұл жағдайда мүмкін болатын шығын ағымдық ақша қаражаттарымен немесе арнайы құрылған резервтердегі қаражаттармен жабылады. Сондықтан да өзін-өзі сақтандыру мүмкіндіктерін пайдалану шектеулі. Осы әдіс негізінен мүмкін болатын шығындар сомасы аз болған жағдайда ғана өзін-өзі ақтайды. Өзін-өзі сақтандыру әдісін пайдаланудың кәсіпкерлік субъектілері үшін келеңсіз жақтарының болатынын да ескерген жөн. Бұл ең алдымен айналым капиталындағы ақша қаражаттарының азаюына әсер етеді. Кездейсоқ пайда болатын шығындардың орнын жабу үшін ақша қаражаттарын резервтендіру бағыты да тәуекелді төмендетудің тиімді құралдарының бірі болып табылғанымен кәсіпкерлік қатынастарға қатысушы тұлғалар мешікті капиталдарының белгілі-бір бөлігін резервте үнемі ұстауы қажет. Яғни, бұл ақша қаражаттары жаңа және тиімді келісімдерді бекіту кезінде пайдаланылмайды, себебі, оларды айналысқа жіберу өте қауіпті дегенді білдіреді [3].

Келесі кезекте, кәсіпкерлік келісімге қатысушылар арасында тәуекелдерді бөлу әдісі, яғни кәсіпкерлік субъектілері үшін тәуекелді төмендетудің бір құралы – әртараптандыру әдісіне тоқталайық. Әртараптандыру дегеніміз бір-біріне байланысты емес әр түрлі объектілер арасында тәуекелдерді бөлу.

Әртараптандыру нарықтық тәуекелді төмендетудің неғұрлым кең тараған тетіктерінің бірі болып саналады. Сонымен бірге, бұл әдіс кәсіпкерлік келісімдерге тікелей байланысты тәуекелдерді, яғни типтік тәуекелдерді төмендету үшін ғана тиімді екендігін ескерген жөн. Сондықтан әрбір ұйым өз қызметтерін мынандай бағыттар бойынша неғұрлым әртараптандыруға ұмтылулары керек:

- кәсіпкерлік объектілері бойынша;
- кәсіпкерлік қызметтердің түрлері бойынша және т.б.
- әртүрлі субъектілермен жұмыс істеу;
- ақша қаражаттарын әртүрлі жобаларға салу;

Сонымен, әртараптандыру әдісінің мәні кәсіпкерлік қатынастарға қатысушы субъектілердің бір немесе бірнеше қолайсыз факторларға тәуелділігін азайту, яғни кездейсоқ жағдайларға байланысты болашақта мүмкін болатын шығындарды мүмкіндігінше төмендету, бірақ бұл жағдай үнемі бақылауды қажет ететін тәуекел түрлерінің санын көбейтеді.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі:

1. Мамыров Н.К., Смагулова Н.Т. Основы предпринимательства. Алматы: Экономика, 2001.
2. Дүйсенбаев К.Ш. Кәсіпорынның қаржылық жағдайын талдау. Алматы: Экономика, 2001.
3. Лапуста В.Л. Предпринимательство. М., Инфра, 2005.